

Ten slotte blijft het voor de geïnteresseerde buitenstaander onduidelijk welke positie Franits nu eigenlijk inneemt in het weer opgelaaide debat over het karakter van de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw. Van het 'schijnrealisme' met zijn 'verborgen' betekenissen moet Franits niet veel hebben, zoveel is wel duidelijk. En ook waarschuwt hij herhaaldelijk tegen het uiteenrafelen van vorm en inhoud. Niettemin onderscheidt zijn manier van analyseren zich voor de leek vaak nauwelijks van die van iconologen als Eddy de Jongh. Tal van bladzijden wijdt Franits aan het ontcijferen van motieven als uitgetrapte schoenen, blinkende ketels en paarden, daarbij dankbaar gebruik makend van prenten, emblemen en contemporaine gedichten. En het zijn, misschien wel ironisch genoeg, juist deze erudiete analyses die van *Paragons of virtue* een boeiende studie maken.

Paul Knevel

A. K. L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten (17de-18de eeuw)*, (Miscellanea Neerlandica VII; Leuven: Peeters, 1993, xvii+ 163 blz., ISBN 90 6831 505 6).

De Antwerpse hoogleraar Alfons Thijs promoveerde in 1978 op een economisch onderwerp (*Van 'Werkwinkel tot fabriek'. De Antwerpse textielnijverheid van het einde van de 15de tot het begin van de 19de eeuw*) en publiceerde naast zijn proefschrift nog talrijke bijdragen over sociaal-economische geschiedenis in tijdschriften en verzamelwerken. Sinds 1990 publiceert hij evenzeer over het maatschappelijk-religieus als over het sociaal-economisch verleden van de Scheldestad. De economische betekenis van de honderduizenden te Antwerpen gedrukte devotieprenten vormde hierbij de loopbrug. De accentverschuiving in zijn wetenschappelijke belangstelling, namelijk van gekwantificeerde economische geschiedenis naar een vorm van mentaliteitsgeschiedenis is overigens symptomatisch voor de meer algemene ontwikkelingsgang in de geschiedschrijving tijdens de laatste jaren.

Het hier te bespreken boek bewijst dat Thijs ook op zijn tweede onderzoeksterrein een grote competentie heeft verworven. Het gaat om een mooie synthese, die niet alleen steunt op vroeger gepubliceerde gegevens, maar evenzeer op vele inlichtingen afkomstig uit een uitgebreid persoonlijk bronnenonderzoek verricht in talrijke archiefdepots. Vele afbeeldingen brengen nieuw materiaal, afkomstig uit een privéverzameling. De studie bestaat uit twee delen: I Opkomst en verval van de produktie van devotieprenten te Antwerpen (1-68) en II Mensenwerk of de mensen achter de prenten (69-150). Het hoogtepunt van de produktie van devotieprenten te Antwerpen valt samen met de meest expansieve fase van de contrareformatie in het stedelijk milieu (tot ca. 1640/1650). Devotieprenten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw waren volgens Thijs waarachtige artistieke produkten die precies onder invloed van een inspirerende contrareformatie tot stand gekomen zijn. Antwerpen veroverde in die tijd niet alleen de Zuidnederlandse markt, maar drong ook met succes door in Spanje, in Duitsland en zelfs in de Spaanse koloniale gebieden. Ook daar kwam immers een barokke Europese heiligenverering tot stand. Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw en tijdens de achttiende eeuw ging de winst-op-korte-termijn overwegen. De kwantiteit haalde het op de kwaliteit want om de massa te bereiken moesten de prentjes goedkoop zijn. Het hergebruik van uitgebreide verzamelingen koperplaten leidde tot een verlies aan creativiteit. Volgens Thijs hadden het debat rond het jansenisme en de opkomende verlichting tot gevolg dat de meerderheid van de clerus tijdens de achttiende eeuw afwijzend stond tegenover alles wat naar 'nieuwlichterij' zweemde. Antwerpen werd vooral voorbijgestoken door binnenstromende Franse produkten. Hoewel de auteur

er niet expliciet naar verwijst speelt hier ons inziens op duidelijke wijze de wet van de remmende voorsprong.

De studie bevat 81 illustraties (meestal burijngravures) en 12 buitentekstplaten in kleur. De drukkerij Orientaliste te Winksele (Leuven) stond ook nu weer garant vooreen in alle opzichten verzorgde uitgave.

Deze studie is gemaakt met grote kennis van zaken en met liefde voor het onderwerp: de auteur verdient felicitaties. Op deze studie valt ons inziens heel weinig aan te merken. We besluiten met een paar wensen. De chronologische situering van de gravures blijft doorgaans beperkt tot een verwijzing naar de uitgever of de persoon die signeerde zonder expliciete tijdsaanduiding. De betrokken persoon is wel aan te treffen in de index, maar veelal met verwijzing naar meerdere pagina's. Het wordt met andere woorden zoekwerk om op te sporen wanneer de betrokkene geleefd heeft of werkzaam geweest is. We hadden deze informatie liever aangetroffen in de index. Dat geldt in zekere mate ook voor de buitenplaatteksten. Over de relatie tussen devotieprenten en geloofsbeleving en over de trends in de heiligenverering zelf (mariaal, christocentrisch, enz.) hadden we wel graag wat meer vernomen, maar die vragen gaan kennelijk verder dan de bedoelingen van het boek. De titel geeft met andere woorden precies de inhoud en de grenzen van deze studie aan; het gaat uiteindelijk meer om Antwerpen als internationaal uitgeverscentrum dan om een studie van de devotiepunten als middel tot vermeerdering van de godsvrucht.

Michel Cloet

M. C. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester-New York: Manchester University Press, 1993, xii + 238 blz., ISBN 0 7190 3807 3).

De machtsstrijd in het vroegmoderne Europa was moordend. Veel vorsten poogden hun territorium en gezag met grof geweld uit te breiden. De andere staten waren gedwongen hieraan mee te doen en hierop in te spelen, op straffe van ondergang. De constante oorlogvoering ging gepaard met een militaire revolutie. Legers en vloeten dijen uit, vervolmaakten zich en ontwikkelden zich tot permanente machtsapparaten. Het grootste probleem was de financiering. De inkomsten uit domeinen, tollens, belastingen, ambten en leningen bleven steeds achter de uitgaven aanlopen, zodat de vorsten van de hand in de tand leefden en vaak op de rand van een bankroet balanceerden. De militaire en financiële noden eisten een omvangrijk ambtenarenapparaat, dat een zware druk op de samenleving legde. Het militair apparaat werd door de vorsten niet alleen gebruikt tegen buitenlandse vijanden maar ook tegen de eigen onderdanen, met het doel het militair geweld te monopoliseren en de belastingheffing in de greep te krijgen. De belastingen in de agrarische maatschappijen vielen vooral op de weinig draagkrachtigen op het platteland en gaven regelmatig aanleiding tot oproer, dat met geweld moest worden bedwongen en het weerstandsvermogen naar buiten verminderde.

De Republiek was door haar ligging en belang genoodzaakt, of zij wilde of niet, aan deze moordende machtsstrijd mee te doen en zowel een staand leger als een staande vloot op te bouwen. Het grootste probleem vormde de financiering; de oorlogvoering slokte ca. 90% van de staatsinkomsten op. De Republiek had geen andere keuze dan belastingen te heffen of leningen te sluiten. De militaire en financiële behoeften leidden echter niet tot een omvangrijk ambtenarenapparaat. Evenmin had de uitwendige versterking van de staatsmacht veel weerslag op de inwendige constellatie. De belastingheffing ging ook niet gepaard met grootschalige oproeren. Hoe moet dit afwijkend patroon worden verklaard?